

KUR'ÂN PERSPEKTİFİNDEN MESNEVÎ'DE MEVLÂNÂ'NIN KULLUK ANLAYIŞI

Eyüp YAKA *

Abstract

Mawlana's understanding of servitude in the Mathnawi from perspective of Quran

This article will mainly analyse the concepts in relation with the servitude in the Qur'an. In addition to this, it will also focus on the interpretation of these concepts by the exegetes and mystics. The result is worth mentioning: the meaning of servitude in the Qur'an goes beyond the limits of defined types of worships such as ritual prayer, almsgiving, fast etc. In other words, according to the Qur'an, the servitude contains every kind of respect for the Creator. Secondly, the article will deal with the notion of servitude from the perspective of al-Rumi. Similar to the Qur'an, al-Rumi also evaluates the servitude widely in his al-Mathnawi and reaches the conclusion that servitude means 'one's spritual journey to God and his full obedience to Him.'

Keywords: the Qur'an, Servitude, al-Rumi, Mathnawi, concept

Giriş

Yüce Allâh ile insan arasındaki ilişkiyi düşündüğümüzde, Allâh'tan insana doğru; yaratma, rızık ve hayat verme, rasül ve kitap gönderme gibi ilişki alanlarını görmekteyiz. Bütün bunların karşısında; insandan Allâh'a doğru olan ilişki yönü ise, en geniş boyutuyla kulluktur.

İnsanın manevi dünyasını etkilemek suretiyle işe başlayan Yüce Allâh'a kulluk olayı, değişik anlama ve algılama frekanslarıyla donatılmış olan insanlarda farklı boyutlarda etki uyandırmıştır. Müslümanların Allâh'a kulluktaki anlayış seviyelerine baktığımızda, bunların aynı seviyede olmadığını görürüz. Mesela, avamdan birisi kulluğu, sadece şekillerle gösterilen namaz, hac, oruç vb. vazifelerden ibaret olarak görürken; Allâh'a yakınlaşmada bir hayli mesafe almış tasavvuf ehli bir kişi ise bu vazifeleri daha çok, manevî muhtevasıyla değerlendirmiştir. İşte biz de bu çalışmamızda, kulluğun en geniş şekilde algılanıp değerlendirildiği tasavvuf alanında bir ekol olmuş ve bugünün dünyasına

* Dr. , SAÜ. İlahiyat Fak.

da tesir edebilmiş önemli şahsiyetlerden olan Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî'nin, Mesnevî'sinde kulluğun nasıl algılandığını, Kur'ân âyetlerindeki kulluk anlayışı açısından incelemeye çalışacağız.

Ancak, öncelikle kulluğun kısa bir kavram analizini ve Kur'ân'daki kullanımlarıyla anlamlarını, kulluk için yapılan tanımları, kullukla ilgili tali kavramları özetlemek istiyoruz. İkinci bölümde de, bu bilgiler ışığında Mesnevî beyitlerindeki kulluk anlayışını değerlendirmeye çalışacağız.

A) KULLUĞUN KAVRAM ANALİZİ

Sözlükte “a-b-d” kökünden gelen ve “yumuşak-sertlik veya zillet/şiddet” gibi iki zıt anlamı olan kelime, esasen “köle ve Allâh'ın kulu” anlamında insanı nitelemektedir. Çoğulu ise; “Abîd, Abûd veya Allâh'ın kulu anlamında olan Âbid formunun çoğulu “1'bâd” şeklinde gelmektedir. Fiilin masdarı ise “T'bâdeten, Ubûdeten, Ubûdiyyeten” şekillerindedir. Bunlardan “Ubûdet”e; “kölelik” anlamı verilmiştir¹.

Aynı fiil kökünden masdar olan “İbâdet”; “taat, boyun eğerek itaat etme”; “Ubûdiyet” lafzı ise; “itaat, taat, boyun eğmek, hudû, alçalmak” gibi anlamlara sahiptir. Dolayısıyla ubûdiyetin özünde “zillet” anlamının olduğu görülmektedir².

Önemli Kur'ân kavramı yorumcularından olan Râğîb el-İsfahânî (ö. 502/1108) de ubûdiyet ve ibadet lafızlarını birbirinden ayırarak şöyle tanımlamıştır: “Ubûdiyet; itaat ve boyun eğmeyi gösterip izhar etmektir. İbadet ise ubûdiyetten daha açık ve belirgindir. Çünkü ibadet, boyun eğmenin en son zirvesidir”³.

Burada “a-b-d” kökünden gelen kelimelerin Kur'ân'daki kullanımına da bakmamız gerekmektedir. Bu kelimenin geçtiği âyetleri incelediğimizde, bilinen sözlük anlamlarının dışında kullanılmadığını gördük.

Kur'ân, kulluğu sadece Allâh'a tahsis ettiği için “T'bâd” lafzından, bunu

1 İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Lüğâ*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Cil, 1.bs., Beyrût 1991, c. IV, ss. 205-206; Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *Tâcü'l-Lüğâ ve Sihâhu'l-Arabîyye*, (thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr), Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, Beyrût-1990, c. II, 502-503; Zebîdî, Muhibbüddîn Ebû Feyz Muhammed Murtaşâ, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (thk. Ali Şîrî), Dâru'l-Fikr, Beyrût-1994, c. V, 82-84.

2 Cevherî, *Sihâh*, c. II, 503; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût 1990., c. III, 270-271; Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût-1986, s. 378.

3 el-İsfahânî, er-Râğîb, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, (thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, Dimaşk -1992, s. 542; Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Kefevî, *el-Külliyât Mu'cem fi'l-Mustalahât ve'l-Furûki'l-Lüğaviyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût-1993, s. 583.

gerek kendi ismine muzâf olarak gerekse tek başına kullandığında; Allâh'a itaat eden, sadece O'na karşı ihlas sahibi olan kulları kassetmiştir⁴.

Abd ve 'İbâd, Kur'ân'da ve hadiste bütün insanlar için kullanılıyorsa da, daha çok "mü'min" manasına gelmektedir. Özellikle izafet yoluyla Allâh'a nispet edilen bu kelimeler; O'na iman eden ve kendisinin de sevdiği kullar, anlamını taşımaktadır. Abd ve Ubûdiyet (kul ve kulluk) mefhumları içinde teslimiyet ve itaattan başka şefkat, merhamet ve himaye manaları da vardır⁵.

Allâh'a kulluğun anlatıldığı âyetlerdeki ibadet kavramı; genel olarak tevhid, itaat, duâ, Allâh'ı bilmek, boyun eğmek ve ihlâs anlamlarını ifade etmektedir⁶. Mesela, Kehf 18/110 âyetindeki ibadet kelimesi "tevhid" anlamında kullanılmıştır⁷. Zâriyât 51/56 âyetinde bu kelimeye "Allâh'ı tanıyarak kulluk etme" anlamı veren Kurtubî (ö. 671/1272); Fâtiha, 1/5; Bakara, 2/21; Tevbe, 9/31 âyetlerindeki bu kelimeyi de "itaat" anlamıyla tefsir etmiştir⁸.

Bundan başka müfessirler "kulluk" kelimesinin "tezellül" anlamına geldiğinde de hemfikirdirler⁹. Beydâvî (ö. 685/1286) ve Kurtubî bu kelimenin "hudû ve ihlâs" anlamına geldiğini de söylemişlerdir¹⁰. Ayrıca bu kelimeye "Allâh'ı bilmek¹¹, O'na ta'zim¹² ve amel etmek¹³ anlamları da verilmiştir. Ancak buradaki "Allah'ı bilme" manası, Elmalılı'nın (ö. 1941) da: "Bu anlam, Beni Ma'bud tanınlar, demektir. Bu ise, benim emirlerimi tutarak bana kulluk ve ibadet etsinler, demeye gelir¹⁴" diyerek dikkat çektiği gibi, yanlış anlaşılması gerekir. Yoksa Allâh'a kulluk için sadece O'nu tanımak yeterli değildir.

İbadet kelimesi Kur'ân'da "dua" anlamında kullanıldığı gibi, "duâ" kelimesi de "ibadet" anlamında kullanılmıştır. Mesela, Kehf, 18/14, Meryem, 19/48.

4 Ebu'l-Bekâ, *age*, s. 649. İlgili âyetler için bk. Âl-i İmrân, 3/30; Zührûf, 43/68; Sa'd, 38/82-83.

5 Muhammed Hamîdullâh, "abd", *DİA*, c. I, 57.

6 İsmail Karagöz, *Kur'ân'da İbadet Kavramı*, Şule Yayınları, İstanbul-1997, s. 27.

7 Beydâvî, el-Kâdî Nâsiruddîn, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır ts., c. III, 276

8 Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût-1988, c. XVII, 37-38, c. II, 330.

9 Konuyla ilgili diğer âyetler ve anlamları için bk. Nisâ, 4/36, Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtilihü'l-Ğayb*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût-1990, c. X, 77; Tevbe, 9/31, Ebussuûd, Muhammed b. Ömer el-Y'mâdî, *İrşâdü Aklî's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, Beyrût-1990, c. IV, 60; Bakara, 2/21, Kurtubî, *age*, c. I, 157.

10 Beydâvî, *age*, c. I, 42 (Fâtiha: 1/5'in tefsiri), c. II, 34, c. III, 276; Kurtubî, *age*, c. I, 101, 157 (Bakara: 21'in tefsiri), c. XVII, s. 37-38 (Zâriyât: 51/56'nun tefsiri), c. V, 118.

11 Râzî, *age*, c. V, 9 (Bakara: 2/172'nin tefsiri).

12 Beydâvî, *age*, c. II, 218 (İsrâ: 23'ün tefsiri); Râzî, *age*, c. XXVIII, 200 (Zâriyât: 51/56'nin tefsiri).

13 Beydâvî, *age*, c. III, 310 (Tâhâ: 14'ün tefsiri).

14 Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1982, c. VI, 4546.

âyetlerinde geçen “duâ” kelimesi ibadet; Mü’min, 40/60. âyetindeki “ibadet” kelimesi de, “duâ” anlamına gelmektedir¹⁵.

Kulluk anlamının ifade edildiği “a-b-d” maddesi ve bundan türeyen “ibadet, ubûdiyet” kavramlarının gerek sözlük gerekse Kur’ân’daki anlamlarından elde ettiğimiz sonuçta; bu kelimenin temel anlamları içinde “zillet, düşüklük, tezellül, teslimiyet, boyun eğme, itaat” anlamlarının da bulunduğunu gördük. Bu anlamları ifade eden bazı Kur’ân kavramlarından da bahsetmeyi, Mevlâna’nın Mesnevî’deki kulluk anlayışını tesbit edebilmemiz açısından gerekli ve önemli görmekteyiz. Bu kavramları iki kısma ayırabiliriz: 1) “Zillet, küçüklük, tezellül” anlamını ihtiva eden kavramlar. 2) “Boyun eğmek, teslimiyet ve itaat” anlamlarını ifade eden kavramlar.

1) Birinci Grup Kavramlar

“Dahr, Huşû, Hudû, İhbât” şeklinde sıralayabiliriz

a) Dahr

Sözlük anlamı; “küçüldü, zelil oldu” demek olan bu kelime; “emredilen şeyi istese de istemese de küçülerek ve zillet içinde yapmak” manasına gelir.¹⁶ Bu kelime Kur’ân’da dört âyette ve hepsinde de çoğul olarak geçmektedir. Bu âyetlerdeki anlamlarını ise “hor-hakir, aşağılık, boynu bükük, boyun eğerek” şeklinde özetlemek mümkündür¹⁷. İbn Manzûr (ö. 711/1311), “Görmüyorlar mı ki Allâh’ın yarattığı şeylerin gölgeleri bile nasıl sağdan soldan sürünüp Allâh’a secde ederek dönmektedir?”¹⁸ âyetinde geçen “Dahr” kelimesini şöyle izah ediyor: “Bu kelimeye Zeccâc (ö.311/923) “küçülme” anlamını verdikten sonra şunları söylüyor: “Yıldız, ağaç, et, kemik ve cisim Allâh’ın yarattığı herşey Allâh’a boyun eğmiş ve secde etmiştir. Kâfir ise her ne kadar kalbi ve dili ile inkar etse de eti, kemiği, vücudu ve bütün hayvanlarla ağaçlar Allâh’a secde ederek boyun eğmişlerdir. İbn Abbâs’ın şöyle dediği rivâyet edilir: “Kâfir her ne kadar Allâh’tan

15 Beydâvî, *Envâru’l-Tenzil*, c. III, 291, c. IV, 242; Ebussuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm*, c. V, 210, 269.

16 İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyis*, c. II, 233; Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, c. VI, 395; Cevherî, *Sihâh*, c. II, 655; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 500; Râğîb, *age*, 309.

17 Bk. Nahl, 16/48 (Beydâvî, *age*, c. III, 181; Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, c. XX, 36; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm*, c. X, 74; Ebussuûd, *age*, c. V, 118.); Neml, 27/87 (Beydâvî, *age*, c. III, 503; Râzî, *age*, c. XXIV, 189; Kurtubî, *age*, c. XIII, 160; Ebussuûd, *age*, c. VI, 304); Sâffât, 37/18 (Beydâvî, *age*, c. IV, 150; Râzî, *age*, c. XXVI, 113; Kurtubî, *age*, c. XVI, 49; Ebussuûd, *age*, c. VII, 187); Mü’min, 40/60 (Beydâvî, *age*, c. IV, 242; Râzî, *age*, c. XXVII, 71; Kurtubî, *age*, c. XV, 214; Ebussuûd, *age*, c. VII, 282).

18 Nahl, 16/48. Âyet mealleri, Suat Yıldırım, *Kur’ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*’nden (Işık Yayınları, İstanbul- 2002) alınmıştır.

başkasına secde etse de gölgesi Allâh'a secde eder.¹⁹"

b) Huşû

"Huşû" kelimesi sözlükte; "boyun eğmek, sükûnet, gözü yere doğru dikmek, sesini alçaltıp kısmak ve itmi'nân" anlamlarına gelmektedir. Kelimenin anlamı, aşağı yukarı aynı anlama gelen "Hudû"ya yakın olsa da dilciler, bu ikisinin farkını şöyle belirtmişlerdir: "Boyun eğmeyi kabullenmek anlamıyla Hudû, bedende; Huşû ise hem beden, hem ses²⁰ ve hem de gözde²¹ olur. Huşû bazı lehçelerde "rukû" anlamına da gelir. O halde Huşû, boyun eğmektir ve en çok azalar üzerindeki boyun eğişi gösterir. Kalpteki boyun eğişi ise "Tadarru" kelimesi ifade eder²².

Sözlük anlamı olarak, kendisinden makamca daha büyük ve yüksek olana boyun eğmek²³ manası verilen Huşû; Hakk'a boyun eğip itaat etmek ve kalpteki devamlı korku²⁴, üstün kudret ve azamet sahibi bir varlığa karşı kalpte başlayıp organlarda kendini gösteren derûnî bir saygı ile eğilmek²⁵ demektir.

Bu kavramın Kur'ân'da kullanımlarına baktığımızda, sözlük anlamlarındaki "zayıf olmak, tezellül, yere yapışmak²⁶" anlamları ile, "zelillik ve tevâzuyla gözü ve başı yere doğru eğmek²⁷" anlamlarında kullanıldığını görmekteyiz.

Sonuç olarak Huşû; Allâh'a boyun eğmek ve O'nun korkusunu hissedip şuuruna varmak, O'na kavuşacağına yakinen inanmak anlamında İslâmî bir terimdir. Çünkü Huşû, ancak sâdik mü'minlerin ayrılmaz bir özelliğidir ve Yüce Allâh da kullarına bu sıfatı vermiştir: "Ağlayarak yüz üstü yere kapanırlar.

19 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. IV, 278-279.

20 "O gün insanlarartık, çok esirgeyici Allâh hürmetine sesler kısılmıştır. Bu yüzden, fısıltıdan başka bir ses işitemezsin." (Tâhâ, 20/108).

21 "Gözleri horluktan aşağı düşmüş bir halde kendilerini zillet bürür..." (Kalem, 68/43. Ayrıca bk. Meâric, 70/44; Nâziât, 79/9).

22 İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis*, c. II, 282; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, c. XI, 94; Cevherî, *Sihâh*, c. III, 1204; Râğîb, *Müfredât*, s. 283; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. VIII, 71; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 921.

23 el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *Kitâbu'l-Furûk*, Lübnan 1994, s. 273.

24 Cürçânî, eş-Şerîf Ali b. Muhammed, *Kitâbü't-Ta'rifât*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-1988, s. 95, 98.

25 A. Galip Gezgin, *Kur'ân'da "Huşû" Kelimesinin Semantik Analizi*, Tasavvuf (İlmî Akademik Araştırma Dergisi), Ankara -2000, s. 103.

26 İlgili âyet ve anlamı için bk. Haşr, 59/21'in tefsirinde Kurtubî, *age*, c. XVIII, 30; Elmalılı, *Hak Dini*, c. VII, 4867.

27 Mü'minûn, 23/2. Kelimenin bu anlamları için bk. Beydâvî, *age*, c. III, 396; Râzî, *age*, c. XXIII, 68; Ebussuûd, *age*, c. VI, 123; Elmalılı, *age*, c. V, 3428.

(*Kur'ân okumak*) onların saygısını artırır²⁸”.

c) Hudû

Bu kavram, Huşû ile aynı anlamı taşıırken sözlükte iki manası vardır. Birincisi; “bir şeyde tatmin ve sükûnet bulmak”, ikincisi ise; sesin bir çeşididir²⁹. İsim olarak Hudû; itaat etmek ve boyun eğmek anlamına gelirken, “başını yere doğru eğmek ve yaklaştırmak, manalarını da ihtiva etmektedir³⁰. Cürcânî (ö. 816/1413) ve Râğıb el- İsfahânî'ye göre huşû anlamıyla örtüşen Hudû³¹; Şuarâ, 26/4 ve Ahzâb, 33/32. âyetlerinde geçmektedir. Birinci âyette hudû; inkıyâd, boyun eğmek³²; ikincisinde ise Peygamber (s.a.v) hanımlarına, başkalarıyla konuşurken “seslerini inceltip yumuşatarak edalı davranmak³³” anlamında bir yasağı ifade etmektedir.

Netice olarak Hudû; Allâh'ın vahdâniyetini kavrayıp hissetmek, kulun; Rabbinin bütün kuvvetlerin üstünde yegâne güçlü ve otorite sahibi olduğunu ve mevcûdâtta her şeyin O'nun kulu olduğunu, O'nun yarattığını, O'nun kudret elinde olduğunu kabullenerek Allâh'a boyun eğmesidir³⁴.

d) İhbât

İf'âl vezninde gelen İhbât sözlükte; “yumuşaklık, tevâzu ve huşû” anlamına gelmektedir. Bu kelime hakkında el-Askerî (ö.400/1009) şunları söylemektedir: “Muhbit, imanla mutmain olup sükûnete eren; ihbât ise, sürekli hudû göstermek anlamına gelir³⁵.”

Kur'ân'a baktığımızda mesela, “İnanıp da güzel işler yapan ve Rablerine gönülden boyun eğenlere gelince, işte onlar cennet ehlidir. Onlar orada ebedî kalırlar³⁶” âyetinde geçen İhbât'a müfessirler; “itmi'nân, huşû ve hudû” anlamlarını vermişler ve şunları söylemişlerdir: “Bu âyette mü'minlerin vasıfları ve ibadetlerinin niteliği anlatılmaktadır. Yani mü'minlerin, bütün ibadetlerini yaparlarken Allâh'ı zikirde mutmain olmaları, O'ndan başkasından tamamen uzak kalmala-

28 İsrâ, 17/109.

29 Zebîdî, *age*, c. XI, 96.

30 İbn Fâris, *age*, c. II, 189-191; Cevherî, *age*, c. III, 1204; İbn Manzûr, *age*, c. VIII, 72-73; Fîrûzâbâdî, *age*, s. 921.

31 Râğıb, *Müfredât*, s. 286; Cürcânî, *age*, s. 95, 98.

32 Beydâvî, *age*, c. III, 465; Ebussuûd, *age*, c. VI, 234.

33 Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm*, c. XIV, 115

34 Şa'bân İsmâil, Muhammed, *el-İbâde fi'l-İslâm Mefhûmuhâ ve Hasâisühâ*, Dâru's-Şebâb, Kahire-1980, s. 17.

35 el-Askerî, *el-Furûk*, s. 276.

36 Hûd, 11/23. Bu kelime için bk. Hacc, 22/ 34, 54.

rı, İhbât'tır. Bu kelimeye İbn Abbâs (r.a.), İnâbe; Mücâhid (ö.104/722), İtâat; Katâde (ö.117/735), huşû; Mukâtil (ö.150/767) de İhlâs, anlamlarını vermişlerdir.³⁷

2) İkinci Grup Kavramlar

Kulluğun temel anlamlarından olan "boyun eğmek, itaat ve teslimiyeti" ifade eden ikinci grup kavramlar olarak da "İtaat, Kunût, Rukû ve İslâm"ı kısaca özetleyelim.

a) İtaat

Bu kelime sözlükte; karşı gelip zor göstermenin zıddıdır ve boyun eğmek, yumuşamak, anlamlarına gelmektedir. Zıddı ise "Kerh ve İsyan"dır. Nitekim hem İtaat ve hem de zıddı olan Kerh lafızları beraberce şu âyette geçmektedirler: "Sonra iradesi bir gaz halinde olan göğe yöneldi, ona ve yere şöyle buyurdu: "İsteyerek de olsa, istemeyerek de olsa emrime gelin!" onlar da: "Gönüllü olarak geldik" dediler³⁸."

Bir kişi başkasının emrine girip ona boyun eğdiği ve ona uyup bağlandığı zaman "Tâa" ifadesi kullanılır³⁹.

İtaat kavramına farklı bir boyutta yaklaşan şu görüşler de vardır: "Rütbece kendinden daha büyük birinin isteğine uygun olarak gerçekleşen fiil, demek olan İtaat; hem Hâlık'a hem de mahluka yapılı. Hem isteyerek hem de istemeyerek meydana gelen itaat; boyun eğmek ve bir emre muvâfakat etmek anlamına gelirken, ibadetten daha geneldir.⁴⁰"

Kur'ân âyetlerinde ise itaat, sözlükteki "birine boyun eğmek, emre uymak ve onu kabul etmek" anlamlarında kullanılmıştır⁴¹. Ancak âyetlerde olumlu ve olumsuz olmak üzere iki çeşit itaatten bahsedilmiştir. Yani Allâh ve Rasûlüne itaat, bir de onların dışındakilere itaat zikredilmiştir.

Olumlu itaat dediğimiz Allâh'a ve Rasûlüne itaat, âyetlerde beraberce zikredilmiştir⁴². Olumsuz itaat ise; bütün kapsamıyla Allah ve Rasûlüne itaatın dışındaki ve O'nların yasakladığı her türlü itaattir. Nitekim ilgili âyetleri ince-

37 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. III, 40; Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb*, c. XVII, 167; Kurtubî, *age*, c. IX, 16; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, Ic. V, 198.

38 Fussilet, 41/11. Ayrıca bk. Âl-i İmrân, 3/83; Ra'd, 13/15.

39 İbn Fâris, *age*, c. VIII, 240; c. XV, 67; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, c. XI, 328; Cevherî, *age*, c. VI, 2429; Fîrûzâbâdî, *age*, s. 1692.

40 el-Askerî, *el-Furûk*, s. 243, 245; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 583.

41 Bk. Abdülbâki, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul 1982, "T-v-a" md.

42 Bk. Bakara, 3/32,132; Nisâ, 4/13, 69; Mâide, 5/92; Enfâl, 8/1, 20, 46; Tevbe, 9/71; Nûr, 24/52, 54; Ahzâb, 33/71; Muhammed, 47/33; Teğâbün, 64/12; Nûh, 71/3.

lediğimizde insanların, Allâh'ın dışında farklı konumda gördükleri bazı kişi ve gruplara itaat ettikleri müşahede edilmektedir. Mesela, kâfirler ve münâfıklar⁴³, kötü ahlaklılar ve günahkarlar⁴⁴, Allâh'ın koyduğu sınırları aşip insanları O'nun yolundan uzaklaştıran gruplar⁴⁵, itaat edilmesi yasaklanan gruplardır.

b) Kunût

Bu kelime sözlükte; “konuşmamak, namazda dua etmek” anlamlarına gelir. Ama genel kabul görmüş anlamı ise “namazdaki dua” ve “namazda uzunca kıyam” demektir. Bu anlamlardan başka “Allâh'a karşı mütevazı olmak, hudû, namazda susmak” anlamları ile, dindeki hayırlı bir şey ve bütün taatlere de Kunût ismi verilmiştir⁴⁶.

Kunût kelimesi Kur'ân'da oniki yerde geçmektedir⁴⁷. Bunlardan sadece bir âyettekini örnek verelim: “Bir de: “Allâh evlat edindi” dediler. Hâşâ! O, böyle şeylerden münezzektir. Bilakis göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nun mahlukudur. Hepsi O'nun emrine boyun eğmektedir.”⁴⁸ Bu âyetteki kunût kelimesine Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1209) : “Taate, namazda uzunca kıyam ve sükût, taate devam.”⁴⁹ anlamlarını vermiştir. Kunût kelimesinin geçtiği diğer âyetleri açıklayan müfessirler, bu kelimeye aşağı yukarı daha önce zikrettiğimiz anlamları vermişlerdir⁵⁰.

Kendisinden daha yüce ve daha büyük birinin huzurunda, kendi zayıflığını ve acizliğini hissederek boyun eğmek olan Kunût; kulun, Rabbinin emirlerine inkiyad ve itaat etmesi, Yaratıcının azameti karşısında O'na kulluğunu hissetmesidir⁵¹.

43 Ahzâb, 33/48.

44 Kalem, 68/10-13.

45 Şuarâ, 26/51; Ahzâb, 33/64-68.

46 İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis*, c. V, 31; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, c. III, 109-111; Cevherî, *Sihâh*, c. I, 261; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. II, 73-74; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 202; Ebu'l-Bekâ, *age*, s. 702, 734; Râğîb, *Müfredât*, s. 684-685; Cürçânî, *Ta'rîfât*, s. 171.

47 Bk. Abdülbâkî, M. Fuâd, *age*, “k-n-t” md.

48 Bakara, 2/116.

49 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. IV, 23. Ayrıca bu âyetteki “Kunût” a; “Hudû” ve “İnkiyâd (boyun eğmek)”, “İbadet”, “Emre âmâde olmak”, anlamları da verilmiştir. (Bk. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. I, 397, 390; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm*, c. II, 59; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, c. I, 151; Elmalılı, *Hak Dini*, c. I, 479.)

50 Bk. Beydâvî, *age*, c. I, 611, 625, c. II, 32, c. III, 205, c. IV, 25, 62-63, 194, 514, 516; Râzî, *age*, c. VIII, 39, c. X, 72, c. XX, 108, c. XXV, 102, c. XXVI, 218, c. XXX, 45; Kurtubî, *age*, c. IV, 25, 54, c. X, 130, c. XIV, 15, 120, c. XV, 155, c. XVIII, 127, 133; Ebussuûd, *age*, c. II, 16, 174, c. V, 149, c. VII, 58, 102, 104, 245, c. VIII, 268, 270; Elmalılı, *age*, c. II, 1053, c. V, 3135, c. VI, 3816, 3894, c. VII, 5121.

51 Üde, Haili Ebû Üde, *et-Tetavvuru'd-Dilâli beyne Lüğati'ş-Şi'ri'l-Câhilî ve Lüğati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1985, s. 209-211.

c) Rukû

Allâh ile kul arasında en kuvvetli bağ ve bunun göstergesi olan namazın temel rükünlerinden olan Rukû sözlükte; "insanda ve insan dışındakilerde görülen boyun eğme ve iki büklüm olma" anlamına gelmektedir. Bundan başka "yüzüstü kapanmak, zenginlikten sonra fakir düşmek" gibi sözlük anlamları da vardır. Fakat bu kavram en çok dini anlamıyla meşhur olmuş ve namaz kılanın kıyamdan sonra sırtı düz şekle gelinceye kadar başıyla birlikte eğilmesine isim olmuştur. Bu kelime sadece İslamın gelişiyle namazdaki anlamını kazanmış değil, ayrıca Cahiliye devrinde de Araplar, putlara tapmayan Hanîf kişiye de "Râki" ismini verirlerdi⁵².

Kur'ân'da ise bu kelime onüç âyette geçmektedir⁵³. Bu âyetleri açıklarken müfessirlerin rukû'ya verdikleri anlamlarda, anlam çerçevesinin biraz daha genişlediğini görmekteyiz. Mesela, "Namazı tam kılın, zekâtı hakkıyla verin, rükû edenlerle beraber rükû' edin!"⁵⁴ âyetinde geçen Rukû'ya; "ta'zim, ağırbaşlılık, sü-kûnet, hudû, tezellül, inkiyâd ve namaz kılmak" anlamları verilmiştir⁵⁵. Ayrıca bu âyetlerin çoğunda Rukû kelimesi, namazın diğer rükünlerinden olan "secde" ile birlikte zikredilmiştir. Fahreddin er-Râzî bu âyetlerdeki rukû'ya; "tevâzu, kalpte hudû ve ta'zim" anlamlarını vererek namazı bütünüyle şöyle bir değerlendirmeye tabi tutmuştur: "Kıyam, Allâh'a gösterilen tevâzunun ilk basamağı; Rukû, ortası; secde ise zirvesidir. Rukû ve secdenin hassaten birlikte zikredilmesi; onların, ubûdiyet ve tevâzuya en güzel şekilde delaletlerindedir. Çünkü namazdan maksat, ta'zim ve hudû'nun zirvesidir."⁵⁶

Netice olarak namazın rükünlerinden olan Rukû ile kul, Yaratıcısı karşısında büyülenme ve kibirden arınmış olarak eğilip⁵⁷ O'na teslimiyet ve itaatini ifade etmiş olmaktadır.

d) İslam (Teslimiyet)

Dinimizin belki de en geniş anlam alanına sahip kavramlarından birisi de İslâm'dır. Kelime olarak sözlükte İslam: "beraat, kurtuluş, ayıp ve kusurlardan kurtulmak, birisine afiyet ve emniyet duası anlamında selamlamak" gibi temel

52 İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis*, c. II, 434-435; Cevherî, *Sihâh*, c. III, 1222; İbn Manzûr, *Lisânü'l-*Arab**, c. VIII, 133; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 934.

53 Bk. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "r-k-a' " md.

54 Bakara, 2/43.

55 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. I, 291; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. III, 42; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, c. I, 97; Elmalılı, *Hak Dini*, c. I, 337.

56 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. VIII, 39, c. XVI, 162.

57 Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allâh-Kul İlişkisi*, Bursa 2000, s. 249.

anlamlara sahiptir⁵⁸. Bu kökten gelen “es-Selâm” da Allâh Taâlâ’nın isimlerinden biridir⁵⁹. En geniş ve meşhur anlamıyla İslâm; Allâh tarafından gönderilen hak dinin özel adıdır ve zaten bu kelimeyi, gönderdiği hak dine isim olarak veren de bizzat yüce Allâh’tır⁶⁰.

Bunlardan başka İslâm kelimesi, boyun eğmek anlamına da gelir. Dinde ise İslâm: boyun eğip itaati ve şeriatı izhar etmek ve Rasûlullâh (s.a.v)’in getirdiklerine sınıksız sarılmaktır. Aynı zamanda, verilen bir hükme razı olmak ve teslimiyet anlamı da vardır⁶¹. Yani İslâm; Allah’ın takdir ve kazasına rıza göstermek, O’nun emirlerine boyun eğip itiraz etmemek ve O’na tereddütsüz teslim olmaktır. Ayrıca İslâm, Allâh’ın azabından kurtaran bir itaattir⁶².

Râğıb el-İsfahânî İslâm kavramını ikiye ayırmaktadır: “İstılahta İslâm iki çeşittir. 1) İmanın altında (yani derece bakımından imandan aşağıda) olan İslâm. Bu ““Bedevîler “İmandık” dediler. De ki: Siz iman etmediniz, ama “Boyun eğdik” deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi...”⁶³ âyetinde zikredilen İslâm’dır. 2) İmanın üzerinde olan İslâm. Bu, kalben itikâd, itiraf ve bunu fiille göstermek, takdir edip kaza ettiği herşeyde Allâh’a teslimiyet göstermektir. Aynen İbrâhim (a.s.)’in şu âyetteki ifadesi gibi “Rabbi ona: “Kendini canı gönülden Hakk’a teslim et!” deyin o derhal: “Alemlerin Rabbine teslim oldum” demişti (Bakara, 2/131)”⁶⁴.

Bu noktada el-Bâkullânî (ö.403/1003) de İslâm’ı imandan daha geniş bir çerçevede değerlendirmektedir: “İslâm, boyun eğmek, teslim olmak ve içinde kulun rabbine boyun eğip emrine teslimiyetinin bulunduğu her itaattir. İman ise İslâm’ın hasletlerinden birisidir, dolayısıyla her iman İslâm’dır; fakat, her İslâm bir iman değildir.⁶⁵”

Kur’ân’da ise “s-l-m” kökünden gelen kelimelerin geçtiği âyet sayısı 140’tan fazladır⁶⁶. Müfessirler bu kökten türeyen kelimelerin özünde “itaat, inkıyad, hudû, ihlâs, Allâh’ın emirlerine kulak verip teslim olmak” anlamlarının olduğunu söylemişlerdir⁶⁷.

58 Üde, *et-Tetavvur*, s.252.

59 İbn Manzûr, *age*, c. XII, 289. İlgili âyet için bk. Haşr, 59/23.

60 Bk. Âl- İmrân, 3/19. 85; Mâide, 5/3.

61 İbn Fâris, *age*, c. III, 90; Cevherî, *age*, c. V, 1951-1952; İbn Manzûr, *age*, c. XII, 290-295; Firûzâbâdî, *age*, s. 1448.

62 el-Askerî, *el-Furûk*, s. 250; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, c. XVI, 351; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 507.

63 Hucurât, 49/14.

64 Râğıb, *Müfredât*, s. 421, 423.

65 Bâkullânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *Kitâbu't-Temhîd*, el-Mektebetü'ş-Şarkıyye, Beyrut-1957, s. 347. Ayrıca bk. İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allâh ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), İstanbul ts, s. 67-68.

66 Bk. Abûlbâkî, M. Fuâd, *el-Mucemu'l-Müfehres.*, “s-l-m” md.

67 Bk. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. I, 391, 612, 646, c. II, 47, 72, 146, c. III, 385, 504, c. IV, 14, 162, 244,

Günümüz Kur'ân kavramları yorumcularından Izutsu da İslam kavramı üzerinde dururken ona geniş bir anlam alanı çizdikten sonra, kelimenin “teslimiyet” manasına vurgu yapmakta ve Câhiliye Araplarının karakter tahlillerini, İslam kavramının açıklamasında kullanarak şunları söylemektedir: “İsminden de anlaşıldığı gibi İslâm, öncelikle ve ilk anda tevazu ile Allâh'a teslimiyetin mutlak gereği üzerinde durur. Müslüman'ın kelime manası teslim edendir; kendini teslim eden, aklını ve kalbini Allâh'ın iradesine bırakan demektir.

Bir insanın müslüman oluşu birçok şeyleri ifade eder, ama bizim özel görüşümüz açısından bu, herşeyden önce bencilliğinden, kendi gücüne güvenmekten vazgeçip alçak gönüllü, halim selim bir kul olarak efendisi Allâh'ın huzurunda durmayı ifade eder. Esas olarak dinden uzak olan Cahiliyye dilinde, İslâm öncesi Arapların gözünde tevazu ve teslimiyet, küçültücü şeyler, zayıf ve zelil bir şahsiyetin tezahürleri; kabadayılık ve itaatsizlik de asalet işareti idi. İslâm'ın doğuşu ile denge tamamen tersine döndü. Şimdi, İslâm'ın, tümü ile tek ilah esprisine dayanan dilinde, Allâh huzurunda alçak gönüllülük ve O'na mutlak teslimiyet, en yüksek faziletler; kibirlenme ve itaatsizlik de imansızlığın işaretleri haline geldi⁶⁸.”

Netice olarak İslâm'ın, gerek Allâh'a ve emirlerine tam teslimiyet anlamı ve gerekse sözlük anlamındaki “inkiyâd ve itaat” her ne kadar mutlak ise de, kelimenin örfteki kullanımını sadece “doğruya ve hakka uyma” anlamı taşır. Yanlış ve kötüye boyun eğme şeklindeki bir teslimiyet ise İslâm'a aykırıdır ve isyan olarak nitelendirilir⁶⁹.

Şu ana kadar kulluğun kavram tahlilini ve bununla yakın ilgisi olan bazı Kur'ân kavramlarını da incelemeye çalıştık. Bu bilgileri verdikten sonra, bütün bunların ışığında ve neticesinde kulluğun alimler tarafından yapılmış bazı tanımlarını sunarak, Kur'ân perspektifindeki kulluğu, kapsayıcı bir tanımda toplamak istiyoruz.

El-Ubûdiyye isimli eserinde İbn Teymiyye (ö. 728/1328) kulluğu; sevgi/muhabbet esası üzerine oturarak “tezellül ve sevginin kemal (zirve) nokta-

336; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. IV, 4, 71, c. VIII, 107, c. X, 132, c. XII, 106, c. Xc. XVI, 137; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm.*, c. II, 52, c. IV, 82, 256, c. V, 174, c. VII, 15, c. XII, 163, c. XV, 69, 175, 215, c. XVI, 130; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm*, c. I, 147, c. II, 55, 197, 236, c. III, 96, 116, c. VII, 42, 200, 283; Elmalılı, *Hak Dîni*, c. I, 467-468, c. II, 1385, c. III, 1958, c. V, 3404, c. V, 3683, 3783, c. VI, 4062; Mevdûdî, Ebu'l-Alâ, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, (Çev. M. Han Kayani ve Diğerleri), İnsan Yay., İst. 1987, c. I, 215, c. IV, 231-232.

68 Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul 1997, s. 44, 104. Bk. Aynı müellif, *Kur'ân'da Allâh ve İnsan*, s. 253-257.

69 H. Mehmet Soysaldı, *Kur'ân Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, Çağlayan Yayınları, İzmir-1997, s. 35; Mustafa Sinanoğlu, “İslâm”, *D.İ.A.*, c. XXIII, 1.

sından ibarettir”⁷⁰ şeklinde tanımlarken, İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ise kulluğu dört unsurla tarif etmektedir: “Ubûdiyet, içerisinde şu dört unsuru bulundurur: Dilin ve kalbin sözü, kalbin ve azaların amelleri nev’inden olan, Allâh ve Rasûlünün sevip razı olduğu şeyler. Bunları şöyle açıklayabiliriz: 1) Kalbin Sözü: Allâh Taâlâ’nın kendi zâtına, esmâsına, sıfatlarına ve fiillerine dair, ayrıca melekleriyle rasûllerinin haber verdiklerine dair herşeye inanmaktır. 2) Dilin Sözü: Bu imanı söylemek, (insanları) ona davet etmek, bu imana zıt bid’atleri açıklayıp o imanın emirlerini yerine getirmektir. 3) Kalbin Ameli: Bundan şu anlaşılır; Allâh’ı sevmek, O’na tevekkül ve inâbe, O’ndan korkup ümitlenmek, dini sadece O’na hâs kılmak (İhlâs), emir ve nehiyelerine sabır, O’na ve O’ndan olana rıza, O’nun için sevip buğzetmek, sadece O’na boyun eğip itâat etmek, O’nunla itmi’nân vs. Bunlar olmadan azaların amellerinin hiçbir kıymeti yoktur. 4) Azaların Ameli: Bunlar ise namaz, cihâd, cemâate katılım, muhtaca yardım ve insanlara ihsanda bulunmak gibi şeylerdir”⁷¹.

Kulluk için mutasavvıflar da birçok tanım yapmışlardır. Tasavvufun önemli şahsiyetlerinden olan Kuşeyrî (ö.465/1072), *er-Risale* isimli eserinde sûfîlerin kulluğa dair birçok anlayış ve tariflerini nakletmektedir. Mesela, Zünnûn el-Mısırî kulluk hakkında şunu söylemiştir: “Ubûdiyet; nasıl ki Allâh Taâlâ her halükarda senin Rabbin ise, senin de her halükarda O’nun kulu olmandır.”⁷²

Sûfîlerin kulluğa ve ibadetlere dair yaptıkları tanımlarla bu konuda söylediklerini toplu ve genel bir değerlendirmeye tabi tutan şu görüş, konuyu özetlemesi açısından önemlidir. “İbadetlerin daha çok bâtinî özellikleri, ruhu ve özü üzerinde duran sûfîler, bunlardan başka ihlâs, huşû Allâh sevgisi ve korkusu gibi gönül hallerini; sabır, şükür, tevâzu, cömertlik, af ve merhamet gibi ahlak esaslarını; kısaca kalp temizliğine, ruhun olgunlaşmasına vesile olan ve sonuçta insanı Allâh’a yaklaştıran her türlü halleri ve davranışları ibadet sayarlar. Tasavvufta ibadet kavramının bu kapsamlı anlamı “ubûdiyet” kelimesiyle ifade edilmiştir. Kişi her şeyi bir yana bırakarak Allâh’ın huzurunda ve O’nunla birlikte olduğunun bilincine erince amaca uygun şekilde ibadet etmiş olur. Hz.

70 İbn Teymiyye, Takiyüddîn Ahmed b. Abdilhamîd el-Harrânî ed-Dımaşkî, *el-Ubûdiyye*, el-Mektebetü’l-İslâmiyye, Beyrut 1970, s. 122. Ayrıca bk. el-Kardâvî, Yûsuf, *el-İbâdetü fi’l-İslâm*, Mektebetü Vehbe, Kahire-1985, s. 32.

71 İbn Kayyim Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Cevziyye, *Medâricü’s-Sâlikîn beyne İyyâkenâ’büdü ve İyyâkenesteîn*, (thk. Muhammed Beyûmî), Mektebetü’l-İmân, Mısır-1997, I, 85.

72 Kuşeyrî, Ebu’l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzîn, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut-1998, s. 232-235.

Peygamber (s.a.v.) "iẖsan" kavramıyla bu hususu belirtmiřtir.^{73'}

Bütün bu anlatılanların ışığında netice olarak kulluğa dair yapılan açıklamalardaki ortak noktaları; Yüce ve Yaratıcı bir kudret karşısında insanın kendi acziyetini ve muhtaçlığını idrak etmesi; bu kudrete bir tezellül içerisinde itaat edip boyun eğmesi, emirlerini kabul edip saygı göstermesi ve tüm bu merhaleleriyle hayatını sadece O'na tahsis ve teslim etmesidir, şeklinde özetleyebiliriz. İşte bu unsurları göz önünde bulundurarak da kulluğu (ubûdiyeti) řu şekilde tanımlayabiliriz: Kulluk (Ubûdiyet); insanın Ulûhiyyet karşısındaki duruş, tavır ve konumunun bir ifadesidir.

Hâsılı, Kur'ân penceresinden baktığımızda; kulluğun gerek kapsamı, gerek anlam alanı ve gerekse mahiyeti; namaz, oruç, hac, zekat vb. gibi insanın yaptığı fiilî amel ve ibadetlere münhasır kılınp daraltılamaz. Aksine insanın bütün duygu, düşünce, niyet, davranış ve kısaca Rabbiyle, kendisiyle ve çevresiyle olan bütün ilişkilerini ki bu ilişkilerin Allâh'ın emirlerine teslimiyet ve O'na yaklaşmayı hedeflemesi şarttır- içine almaktadır. Böylece kulluk, insanın Allâh karşısındaki konumunu bütünüyle içine alan bir kapsama sahiptir. Yani, Allâh'ın boyası⁷⁴ ile insanın bütün hayatını kaplamaktır, diyebiliriz. Ancak bunun gerçekteşmesi için řu üç temel unsur gereklidir: 1) Allâh'ı tanıyıp bilmek. 2) Nefsi tanıyıp onu her çeşit şirkten temizlemek. 3) Niyet ve amelde sadece Allâh'ın rızasını gözetmek, yani İhlâs.

B) MESNEVÎ'DE KULLUK ANLAYIŞI

Tasavvufî alanda çok önemli bir yeri olan Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî (ö.)'nin bugün hemen hemen bütün dünyaya yayılmış olan fikirlerinin büyük bir kısmını içeren Mesnevî'sini gözden geçirmeye çalıştık. O'nun, bu eserinde kulluk anlayışını Kur'ân'ın öngördüğü kulluk açısından değerlendirmeyi düşündük. Bunu yaparken konuyu beş ana başlık altında işlemeye çalıştık.

I) Kulluğun Anlamları

Bu başlık altında kulluğun Mesnevî'deki anlam çeşitlerini maddeler halinde işlemeye ve böylece Mevlânâ'nın da kulluk anlayışını tesbit etmeye çalışacağız.

1) Teslimiyet

Kulluğun özünde Allâh'a kesin teslimiyet olduğu Mesnevî'nin bazı beyitlerin-

73 Süleyman Uludađ, "İbadet, DİA, c. XIX, 247-248.

74 Bakara, 2/138.

de vurgulanmıştır. Bu konuda Mevlânâ, peygamberlerin mucizeleriyle akıl arasındaki ilişkiyi örnek vererek şunları söylemektedir:

*“Sana delil ve kıyas esasını veren Hakık’ın hidayet eteğine sarıl, tam teslimiyetle O’na itaat ve kullukta bulun. Bakşana Hz. Âdem, istidlali kendisine asa yaptığı için isyana düştü, başına neler geldi
Hz. Mûsa’nın, Hz. Muhammed’in mucizelerine bak, Asa nasıl yılan oldu? Direk nasıl ayrılıktan inledi feryad etti?
Asanın yılan olduğunu, direkten inilti çıktığını aklın kabul etmezse, din aşkıyla günde beş defa direk gibi olan minarelerden yüz yıllardan beri sesler geldiğini düşün, bu da bir mucize değil midir?
Bu manevî hakikatlerin lezzeti akla aykırı olmasaydı, bunca mucizeye ihtiyaç olur muydu?
Akıl, akla uygun olan her şeyi sağa sola çekmeden, mucizeye ihtiyaç duymadan kabul eder.”⁷⁵*

Mevlânâ’ya göre teslimiyet, yukarıdaki sözlerinde de olduğu gibi fizikî ve görsel değil, daha ziyade manevî bir teslimiyeti ifade etmektedir. Çünkü bu tür bir teslimiyetin zevkini ve lezzetini akıl idrak edemez. Mevlânâ, manevî teslimiyeti anlatırken Hz. İsmail (a.s)’in kurban edilmesi hadisesini örnek verdikten sonra şu noktaya dikkat çekmektedir:

“Ey Müslüman! Allâh’ın ezeli dileği, senin başının kesilmesi değildir, senin O’na teslim olmandır. Bu sebeple, O’na candan teslim olmayı iste, dile.”⁷⁶

Bir kulun Allâh’a olan teslimiyetinin niteliğini, derecesini ve bunun nasıl olması gerektiğini de şu sözlerinden anlamaktayız:

*“Fânî bir varlık kendisini bâkî bir varlığa teslim edince, o da bâkî olur”⁷⁷.
Rüzgar ve topraktan korkan ve bu ikisi yüzünden helak olan katre gibi; Çünkü rüzgar onu kurutur, toprak da emer.
Fakat o katre, aslı olan denize sıçrayabilse, güneşin hararetinden de kurtulur, rüzgar ve topraktan da.
O katrenin görünen varlığı denizde mahvolur ama, zâtı ve hakikati daimi olarak kalır.
Ey katre, kendine gel de, pişman olmağsızın varlığını Hakık’a ver!
Ver de; bir katreye karşılık denize kavuş, o uçsuz bucağsız deniz ol!”⁷⁸*

Kulluktaki teslimiyetin derecesini gösteren şu sözleri de konuyu anlama-

75 Er-Rûmî, Mevlânâ Celâleddîn, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevî Tercümesi*, Çev: Şefik CAN, Ötüken Neşr., İst. 2003, c. I, 153.

76 Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, 333.

77 Çünkü sonradan yaratılmış bir varlık; ezeli ve ebedî olan bir varlığa (Hakk’a) kavuştuğu zaman kendi varlığını kaybeder. (Çeviren)

78 Mevlânâ, *age*, c. II, 558.

mıza son derece yardımcı olmaktadır:

“Velîlerden bir başka grup tanırım ki, onların ağızları duaya kapalıdır, onlar hiç dua etmezler.

O büyük insanlar, Allâh'ın hükümlerine razı olmuşlardır. Başa gelen ve gelecek olan kazayı defetmeyi aramak, yani dua etmek, onlara haram olmuştur.

Allâh'ın o hâs kulları, kazada, başa gelen bir felakette ayrı bir zevk bulurlar... ”⁷⁹.

Mevlânâ bu sözlerinde kulluğun; Allâh'a teslim olanın, O'ndan gelen her türlü belaya rıza göstermesi olduğunu da ifade etmektedir.

2) Rıza

Anlatılanlardan ortaya çıkmaktadır ki, teslimiyetin bir başka boyutu da Allâh'ın, kullara yönelik takdir ve kazasına rıza göstermek ve kabullenmektir. Allâh takdir eder, kul ise rıza gösterir. Dolayısıyla kulluğun bir de rıza anlamı olduğunu görmekteyiz. Bu konu Mesnevî'de şöyle ele alınmıştır:

“Allâh'ın takdiri, kulum rızası olur. Kul ilahi takdire razı olur, onun hükmüne uyar. Yani Cenâb-ı Hak ne takdir ettiyse, kul ona razı olur.

Bu, zorlama değil; bir karşılık, bir sevap umarak da değil; kulum gönlü, tabiatı bunu hoş görür.

Kendisi için azıcık bir şey bile dilemez ve tatlı yaşayışının tadının peşine düşmez. Yani, maddî yönden mutlu olarak yaşamayı da istemez.

Her kîmd ezelî emre uyma huyu varsa, ölüm ve hayat onun için birdir.”⁸⁰

Allâh'ın takdirine rıza göstermenin karşılığını da şu şekilde izah eden Mevlânâ, itirazın kendisinden kaybolduğunu vurgulamaktadır:

“O eşsiz, o benzeri olmayan sultan, görüşümü bana verir. O vakit ben, gece karanlığımı gideren bir çerağ gibi olurum

İşte bu yüzdendir ki velî, Hak'ın takdir buyurduğu bir şey için itirazda bulunmaz.

Çünkü Allâh ne alırsa, ona karşılık bir ihsanda bulunur

Kayıbettiğimiz büyük ve değerli bir şey bile olsa, madem ki bize karşılık olarak ihsanlarda bulunuyor, şu halde itiraz etmek bizden gitti.”⁸¹

Allâh'a rıza göstermekten ve O'nun belalarından adeta zevk aldığını ifade eden Mevlânâ, bu rızanın boyutlarını büyük bir neşe içerisinde anlatmaktadır:

“Ey cefası devletten, dünya malından daha güzel, intikamı daha hoş olan Allâh'ım! Ateşin bu kadar zevkli olunca, kîm bilir nûrun nasıl olur?

79 Mevlânâ, *age*, c. II, 164.

80 Mevlânâ, *age*, c. II, 167.

81 Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, 162.

*Rabbim, matem bu derece neşeli olursa, düşünün derneğin nasıl olur?
Cevrinde bu tatlılıklar varken, lütfunun künhüne kim dalabilir?
Gerçekten de ben, O'un lütfuna da, kahrına da âşıkım. Asıl şaşılacak şey: Benim, bu
iki zıttın ikisine de âşık oluşumdur.*⁸²

3) Acizlik ve Zillet

İnsan çoğu zaman kendi güç ve kabiliyetlerinin sınırlarını, kendisinden daha üstün birisi ile karşılaşınca anlayabilir. İnsan Rabbini tanıyıp O'nun kudret, ilim ve icraatlarının tezahürleriyle her an karşı karşıya olduğunu idrak edince kendi aczi ve hiçliği ortaya çıkar. Hatta bu yüce Kudret karşısında zelliliğini de idrak ve itiraf edip O'na itaatla teslim olur. İşte bu noktada Mevlânâ, insanın varlığından bile söz edilemez olduğunu düşünmekte ve şunları söylemektedir:

*"Biz, kazanıp kaybetmekte satranç gibiyiz. Ey san'atları hoş olan Allâh'im, bizi oynatan sensin. Kazanıp kaybetmemiz sendendir. Ey bizim canımıza can olan Rabbim, biz kim oluyoruz da, sana karşı, 'Biziz' diye ortaya çıkalım.
Aslında bizler de, bizim varlığımız da, birer 'yoktan' ibarettir. Allâh'im! Faniyi varmış gibi gösteren 'Gerçek Varlık' senden ibarettir.
Allâh'im, bizi hareket ettiren güç de, bizim varlığımız da, senin lütfun ihsanıdır. Varlığımızın hepsi de sendendir, senin eserindir, senin icraatındır.
Allâh'im! Ne biz vardık, ne de bizim dileğimiz vardı. Senin lütfun, bizim söylenmemiş sözlerimizi duyuyor, işitiyor, bizi varlığa çağırıyordu."*⁸³

Kulluk bilincinin oluşması ve tam bir şekilde gerçekleşmesi için, insanın kendi acizliğinin farkına varması, dolayısıyla da Allâh'a kulluktan başka yapılacak bir şeyin olmadığı gerçeğini kabullenmesi gerekir. Bu, aynı zamanda bir tezellülün de ifadesidir. İnsanın yüce Kudret karşısındaki aciz ve tezellülünü anlatan Mevlânâ, bunun için şu örneği kullanmaktadır:

*"Hakk'ın varlığı karşısında, kendimizi yok saymamız gerekir. O'nun varlığı karşısında bizim varlığımız nedir? Yaslara bürünmüş, etrafını göremeyen bir kör.
Eğer varlığımız kör olmasaydı, idrak sahibi olsaydı da O'nun gerçek varlık güneşinin hararetini tanıyabilseydi, O'nun gücünü, kuvvetini görebilseydi, o güce, kuvvete tahammül edemez, erir yok olurdu."*⁸⁴

Anlatılanlardan anlaşıldığı gibi Allâh'a kulluğa temel olan, kişinin kendi

82 Mevlânâ, *age.*, c. I, 116-117.

83 Mevlânâ, *age.*, c. I, 48.

84 Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, 45.

acziyetini idrak edip tezellülünü ifade etmesi, Mesnevî'nin bir başka yerinde 'tevâzu' olarak anlatılmıştır. Burada kulluğun tevazu anlamında izah edildiğini görmekteyiz. Mevlânâ kulluğun bu anlamını, efendi-köle ilişkisi örneğiyle şöyle anlatmaktadır:

“Mesela bir efendî, tanımadığı bir yere giderken, kölesine kendi elbisesini giydirir. Kendisi de kölenin elbisesini giyer ve giderken köleyi öne geçirir kendisi arkada yürür. Kimse bilip tanımasın diye, kölesinin arkasında köle gibi yürüyerek onu izler. Kölesine der ki: Sen git baş köşeye otur, ben de değersiz bir köle gibi senin ayakkaşabırlarını alayım.

Sen bana sert davran, bana söv, bana hiç saygı gösterme

Herkes kendilerini köle sansınlar diye, efendiler böylece köle kılığına girmişlerdir.

Zaten onların gözleri efendilikten, yani şöhretten, zenginlikten, kudretten düşmüştür.

Şimdi onlar 'ubûdiyet (kulluk-kölelik) işleri görmeye hazırlanmışlardır.

Nefsin isteklerine uyan heva ve heves kulları ise, onların aksine kendilerini akıl sahibi, can sahibi göstermişlerdir.

Bir mânâ efendisinde tevazu görülebilir. Bir mânâ adamı kendisini düşkün gösterir.

Fakat duygularına esir olmuş bir köleden, kölelikten başka bir şey meydana gelmez.”⁸⁵

II) Kulluğun Temeli

1) Sevgi

Çalışmamızın başlarında da temas ettiğimiz gibi, insan ile Allâh arasında yaratma, can verip yaşatma, rızıklandırma, kitap ve rasûl gönderme vb. ilişkiler mevcuttur. Bu ilişkinin de insandan yansıması elbette kulluktur. Bütün bu ilişkilerde esas olan ise sevgidir. Yani Allâh'ın kulunu, kulun da rabbini sevmesidir. Nitekim kulluğun Kur'ân'daki itaat anlamında da bu sevgi temeli şu şekilde görülmektedir: *“Ey Resulüm, de ki: “Ey insanlar, eğer Allah'ı seviyorsanız, gelin bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarımızı bağışlasın. Allah gafurdur, rahimdir (çok affedicidir, engin merhamet ve ihsan sahibidir). De ki: “Allah'a ve Resûlullâh'a itaat ediniz...”⁸⁶*

Tasavvuf anlayışı ve yaşayışının da adeta özü olan sevginin, insanın Allâh'a kulluğunun temeli olması gerçeği Mesnevî'de de görülmektedir. Mevlânâ bu hakikati şöyle ifade etmektedir:

“Şunu iyi bil ki, kainatta var olan her şey, sevgilinin tecellisinden ibarettir, onun yarattıklarıdır, onun kudretinin yaratma gücünü göstermektedir.

Aslında aşk, bir perdedir. Var olan, diri olan ancak sevgilidir. Aşık ise bir ölüdür, var gibi görünen bir yoktur.

85 Mevlânâ, *age*, c. I, 377-378. Ayrıca bk. Aynı eser, c. II, 51.

86 Âl-i İmrân, 3/31-32.

*Bu hakîkati sezemeyen, ilâhî aşka meyli, isteği olmayan kimse, kanatsız bir kuş gibidir. Vay onun haline, yazıklar olsun ona. Sevgilinin inayeti, lütfu, nuru beni aydınlatmasa, bana yol göstermese, ben nereden geldiğimi, nereye gideceğimi nasıl anlayabilirim?*⁸⁷

Sevginin, insanın Allâh'a kulluğunda bir temel olması Mesnevî'nin başka bir yerinde çok çarpıcı bir örnekle anlatılmaktadır. Bu örnekte köle olan Lokman'ın, efendisi tarafından verilen acı bir kavunu zevkle ve büyük bir iştahla yemesi, daha sonra kavundan bir dilim de efendisinin yemesi ve kavunun acılığından kendisinden geçmesi, Lokman'a . Böyle bir zehri nasıl oldu da tatlı tatlı yedin? Neden: Beni mazur görün, şimdi yiyemem, demedin? soruları karşısında Lokman'ın söylediği şu sözler zikredilmektedir:

*"Ben senin nimetler bağışlayan elinden o kadar tatlı yemekler yedim ki, onlara karşı utancımın iki kat olmuşumdur. Elinle sunduğun bir şeye: Bu acıdır, yenilmez, demeye utandım. Çünkü bedenimin bütün cüzleri senin nimetlerinle yetiştirdi, geliştirdi. Benim varlığım senin nimetlerinin yemine ve tuzağına tutulmuştur. Senden gelen bir acıdan feryad edersem, yüzlerce defa başıma toprak saçulsun. Şükürler bağışlayan elinin tadı, bu kavunda nasıl acılık bırakır. Sevgiden acılar tatlılaşır, sevgi yüzünden bakırlar altın olur. Sevgi ile tortular durulur, arınır. Sevgiden dertler şifa bulur, sağlığa kavuşur. Sevgiden ölü dirilir, sevgi yüzünden padişahı kul olur. Sevgiden hapishane-zindan, gül bahçesi olur. Sevgi yüzünden karanlık evler aydınlanır, nurlanır. Sevgi yüzünden dikenler Sûzan olur. Sevgi olmayınca mum, demir gibi katılaştır. Sevgi yüzünden nâr, nûr olur. Sevgiden dev, hürî kesilir. Sevgiden kederler, üzüntüler neşe olur, sevinç olur. Sevgi yüzünden hastalık, sıhhat ve afiyete çevrilir. Sevgiden kahır, rahmet olur."*⁸⁸

2) Nefisle Mücadele

Kullukla ilgili âyetlere baktığımızda bir yandan insanın sadece Allâh'a kulluk yapması emredilirken, diğer taraftan da O'nun dışındakilere kulluk yapması yasaklanmaktadır.⁸⁹ Yani insan hem Allâh'a kulluk yapacak, hem de Allâh'a kulluğun dışındaki kulluklardan da daima uzak kalacak. İşte işin bu tarafı, nefis mücadelesi dediğimiz olaydır. Tasavvufî hayatın da temellerinden olan nefis mücadelesi, Mesnevî'de de birçok kez ele alınıp işlenmiştir. Mevlânâ, işe önce-

87 Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, 16.

88 Mevlânâ, *age*, c. I, 380-381.

89 İlgili âyetler için bk. Abdülbâkî, M. Fuâd, *Mu'cemu'l-Müfehres*, "a-b-d" md.

likle nefsi tanıtmakla başlamış ve aynı zamanda, Allâh'tan başkasına kulluğun temelinde de nefse ubûdiyet olduğu gerçeğini vurgulamıştır:

“Bütün putların anası, sizin nefsinizin putudur. Hariçte görülen putlar birer yılandır, halbuki nefis putu bir ejderhadır.

Nefis, çakmak taşı ile demirdir. Put ise çakmak taşından sıçrayan kıvılcımdır. O kıvılcım su ile söner.

Put, testide duran kara sudur. Sen nefsi, bu gizli kara suyun kaynağı bil.

Put kırmak kolaydır, hem de çok kolay, fakat nefis putunu kırmayı kolay sanmak; bilgisizliktir, bilgisizlik.

Ey kardeş! Sen Allâh'ın emrine ve aziz Peygamberin sünnetine uy da, ten Ebü Cehil'inden ve nefsani isteklerden kurtul.”⁹⁰

Nefisle mücadele için, onu iyi tanımak gerektiği, bu mücadelenin kolay olmadığı ve bunun da ancak Allâh'a imanla mümkün olduğu şöyle vurgulanmıştır:

“Bu nefis, cehennemdir; cehennem ise öyle bir ejderhadır ki, denizler bile onun ateşini söndüremez.

Nefsin cehennem ateşini, ancak Cenâb-ı Hak'ın kudret ayağı bastırır, söndürür. Zaten azgın nefsi öldürecek oku da, Cenâb-ı Hak'tan başkası atamaz.

Şunu iyi bil ki; safları bozan, dağıtan arslanla savaşmak kolaydır. Asıl arslan, kendini tutan ve nefisini alt edendir.”⁹¹

Nefsi geniş geniş tanıtan Mevlânâ, nefisle ve nefsin en azgın tarafı olan şehvet ateşiyle mücadele yolunu da göstermiştir:

“Şehvet ateşinin çaresi nedir” Din nûrudur. Nasıl ki cehennem mü'mine: Ey mü'min, çabuk geç, senin nûrun benim ateşimi söndürüyor! diyecektir.

Bu ateşi ne söndürür? Allâh'ın nûru. Nemrud'un ateşini söndüren Hz. İbrahim'in nûrunu kendine üstad edin de,

Nemrud'a benzeyen nefsinin ateşinden, şu ödağacı gibi olan bedenini kurtulsun.

Şehvet ateşi ekşilip bitmez, ona dilediğini vermemekle ekşilir.

Bir ateşe odun attıkça, o ateş hiç söner mi? Hiç odunu yakmaz olur mu?

Fakat odun atmazsan, ateş söner. Allâh'tan korkmak, çekinmek şehvet ateşine su serper.

Şehvete kul-köle olan kimse, Allâh'ın indinde kölelerden, alınıp satılan esirlerden daha değersizdir.

Şehvete kul olan kişi; Allâh'ın lütfundan, Allâh'ın hususi nimetine erişmekten başka bir şeyle kulluktan kurtulamaz.”⁹²

90 Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, 49-50.

91 Mevlânâ, *age*, c. I, 98-99.

92 Mevlânâ, *age*, c. I, 238.

Allâh'a kulluğun ancak insanın nefesine kulluğu terk etmesiyle başlayacağı, tartışmasız bir gerçektir. Bu hususu Mevlânâ bazı örnekler vererek şöyle anlatmaktadır:

*"Nefsin ateşi söndükten sonra, gönül bahçesine ne ekersen biter.
Laleler, ak güller, güzel kokulu marsimalar yetişir.
Beden ağacının dibine kırt düştü. Onu söküp ateşe atmak, kulluk ederek, iyi işler yap-
arak onu öldürmek gerek."*⁹³

Allâh'a kulluğun gerçek anlamda tahakkukunun, insanın kendisini nefsanî yaşayıştan uzak tutması ile mümkün olduğu Mesnevî'nin başka bir yerinde, süt emen bir bebekle meme ilişkisi örnek verilerek anlatılmaktadır:

*"Demek ki bizim yaşayışımız, gerçek hayata kavuşmamız; memeden kesiilmeye, nefsanî gıdalardan vazgeçmeye bağlıdır. Ancak bu kesişme ile biz, manevî gıdaları bulabileceğiz. Ey Hak yolunun yolcusu! Azar azar sen de kendini nefsanî gıdalardan çekmeye çalış, sözün özü budur."*⁹⁴

III) Kulluğun Niteliği

Allâh'a yapılan kulluk, insana ait bir görev olup aynı zamanda, faydası sadece kendisine râcidir. Kulluğun Allâh Taâlâ açısından bir gayesi ve sebebi yoktur. Çünkü Allâh'ın, insanların kulluğuna ihtiyacı yoktur. Zira O, her türlü ihtiyaçtan münezzehtir. Kulluğa sadece insan muhtaçtır ve sadece ona fayda verir. Bu hususta Mevlânâ, kulluğun gayesini şöyle açıklamıştır:

*"Ben, kullarımın beni tesbih etmelerinden arınmam, pâk olmam.
Onların beni tesbih ve takdis etmelerinden yine kendileri arınır, pâk olur ve dilleri manen inci saçar."*⁹⁵

1) İhlâs

Temiz ve tek bir gayeye yönelik niyetle yapılan kulluk, ihlâs vasfı ile bir değer kazanmaktadır. Kulluk, insanın görevi olunca; bu, sadece Allâh için ve O'na tahsis edilen bir durumdur. Hiçbir gaye ve sebep; Allâh rızası olmayınca yapılan kulluğa "kulluk" niteliği verilemez.

Mevlânâ da bir Müslüman olarak, Kur'ân'ın kullukta geçerlilik şartı kıldığı İhlâs üzerinde çok durmuştur. O, kulluğun temeli olan Allâh sevgisi ve aşkının niteliğinden işe başlayarak, bundaki samimiyetin gizli kalmasını ısrarla sa-

93 Mevlânâ, *age*, c. I, 356.

94 Mevlânâ, *age*, c. II, 11.

95 Mevlânâ, *age*, c. I, 397.

vunmuştur:

*"Her ne kadar dil ile açıklanması, anlatılması pek parlak ve aydınlatıcı da olsa; aşkın dile düşmemesi, söylenmemiş kalması ve gönülden kalması daha parlaktır. Sadece dış güzelliğe dayanan mecazi aşklar, gerçek aşk değildir. Hevesten ibarettir, böyle aşkların sonu utanç vericidir. Fakat gerçek aşk, ölümsüz olan aşk, Allâhî aşk; ruhta olsun, gözde olsun her an goncadan daha taze olarak durur."*⁹⁶

Gerek kullukta gerekse başka işlerde hep ihlaslı olmak, yaptığını sadece Allâh'a tahsis edip O'nun rızası için yapmak, İslam'ın çok önem verdiği ve Kur'ân'ın da üzerinde önemle durduğu bir konudur. Bundan hareketle Mevlânâ da ihlas konusu üzerinde ciddiyetle durmuş ve mesela verdiği şu iki zıt insan örneği ile ihlasın önemine, bunun zıddının da münafıklık olduğuna dikkat çekmiştir:

*"İnanan kişi, işlerini Allâh emretti diye yapar. İnanmayan ise, mücadele ve gösteriş olsun diye yapar. Böyle inatçı kişilerin başlarına toprak saç. O münafık, gerçek mü'minle beraber namaza gelirse de, onun gelışı ibadet için değil, gösteriş içindir. İnanan kişi ile münafık, her ikisi bir oyun başında iseler de kendi inançlarına göre aynı işi yapıyorlarsa da, onlar birbirinden çok uzaktırlar. Birisi Merv şehrinde, diğeri Rey şehrinde."*⁹⁷

Yapılan ibadetlerde gizlilik esasına vurgu yapan Mevlânâ, ihlas noktasında; yapılan amelin kendi nefsinden bile sakınılması gerektiği görüşünde ve bu hususta sevap beklentisi ile ceza korkusundan bile uzak kalınmasını şöyle tavsiye etmiştir:

*"Sırrını kötülerden gizlemek, şaşılacak bir şey değildir. Şaşılacak şey, kendinden de saklı olan, kendi nefsinden de gizlemendir. Çünkü bu sır, Allâh ile kul arasında kalmalıdır. Bu sır nefsin bilmemesi gerekir. İşini, yaptığın iyi işleri, amelleri kendi gözünden bile sakla ki, amelin iyi ve kötünün görmesinden selamette kalsın. Sevap kazanmak ve cezadan kurtulmak arzusu olmaksızın kendini Allâh'ın rızasını elde etme tuzağına teslim et de, ondan sonra kendin olmaksızın, kendinden, kendi hakikatinden bir şey al."*⁹⁸

96 Mevlânâ, a.g.e., c. I, 17.

97 Mevlânâ, Mesnevî., c. I, 31.

98 Yaptığın ibadete karşılık sevap kazanmak ve cezadan kurtulmak için değil de sadece ve sadece Allâh'ın emrini yerine getirmek kasti ile hareket et. Kul böyle yapacak olursa, kendini Allâh'ın rızasına teslim etmiş ve benliğinden kurtulmuş olur. Böyle olunca da, benlik olmaksızın kendi varlığının hakikatinden, yani sana varlık vermiş olan Allâh'tan feyz almış olursun. (Çeviren).

*Bedenine saplanmış bir oku çekip çıkarmak için yaralı bir adama afyon verirler. Ölüm vaktinde de hastaya ağrı, sızı verirler. O, onlarla meşgul iken canını alırlar.*⁹⁹

Mevlânâ, içerisinde Allâh rızası ve ihlas bulunmayan bir ameli, bir kulluğu reddetmiş ve hatta yok saymıştır:

*“Ey Allâh’ın dostu! Madem ki o büyük dostun kulusun, erisin, emri altındasın. Ne ekersen O’nun rızası için ek,
Hayırsız nefsin çevresinde dönüp dolaşma, onun işine bulaşıp da çırpınma. Allâh için, Allâh rızası için yapılmayan bir iş, hiçtir hiç.
Kıyamet günü gelip çatmadan, gece hırsızı gibi olan nefis, mal sahibine karşı rezil rüsvay olur.”*¹⁰⁰

2) Şekilcilik

Allâh’ın yarattığı şu alemde her cismin bir şekli ve bir de özü vardır. Bu öz ve çekirdek olmayınca şeklin sûretin bir anlamı ve kıymeti yoktur. Bu hakikat za- viyesinden bakarsak Mevlânâ’nın da manasız, özü olmayan şekle önem vermediğini, şu sözlerinde görebiliriz:

*“Ey sûrete, şekle tapan kişi; ne zamana kadar sûrete tapıp duracaksın?
Senin manasız canın, sûretten kurtulmadı gitti.
Eğer insan, şekli ile sûreti ile insan olsaydı; Hz. Ahmed Efendimiz ile Ebû Cehil bir olurdu, aralarında fark olmazdı.”*¹⁰¹

Kulluğun dış görünüşüne hiç önem vermediğini gördüğümüz Mevlânâ buna karşılık ihlası, kulluğun özü görmekte ve bu konuyu Hz. Şuayb (a.s.)’dan şu sözlerle aktarmaktadır:

*“Cenâb-ı Hak buyurdu ki: Ben suçları, günahları örterim; sırları söylemem, ama onun belalara uğradığına dair ancak bir belirtiyi söyleyeyim: Onun cezasını verdiğimin bir tek belirtisi şu: O kulluk vazifesini yapıyor, oruç tutuyor, namaz kılıyor, zekat veriyor, daha başka işler yapıyor. Fakat hiçbirinde, bir zerre kadar bile manevi zevk bulamıyor.
İbadetlerde bulunuyor, hayırlı işler işliyor, bir zerre bile tat alamıyor.
İbadeti şeklen iyi, kulluğu güzel, ama ruhu, manası güzel değil; cevizler çok iyi, ama içleri boş.
İbadetlerin meyve vermesi için, gönülde manevi bir zevk lazımdır. Çekirdeğin meyve vermesi için, içli olması gerekir.”*

99 Mevlânâ, *age*, c. I, 378-379.

100 Mevlânâ, *age*, 1, 337.

101 Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, 61.

*İçi olmayan çekirdek hiç fidan verir mi? Ceviz, sûret ve hayalden başka bir şey değildir.*¹⁰²

Sadece kullukta değil, kulluğun esas olan iman ve hayatın tüm alanlarında da şekilciliği reddeden ve öze önem veren Mevlânâ şekilperestliği şöyle kötülemiştir:

“İmanlı bir kişi bir yerde altın bir put bulsa, onu puta tapanlar alsın diye bırakır gider mi?

Onu alır ateşe atar eritir, onun eğreti olan putluk şeklini değiştirir. Böylece de altındaki putluk şekli kalmaz. Çünkü şekil ve sûret, manayı arayanlara engel olur ve yollarını vurur.

O putun altını, Allâh'ın ihsanı olan bir madendir. Altının put şekline sokulması eğretidir. Onun aslını, altınlığını değiştirmez.

*Sen şekilde sûrette kalırsan, puta tapıyorsun demektir. Herşeyin sûretini bırak, manasına bak.*¹⁰³

Mevlânâ kullukta şekilciliği kötülerken, halkın anlayabileceği seviyede örnekler vermiş ve şekilciliği bir köpeğin yaptığı iş olarak nitelendirmiştir:

*“Ben köpek değilim, Allâh'ın arslanıyım ve Allâh'ın kuluyum. Allâh arslanı, sûret bağlarından, şekilden, görünüşten kurtulan kimsedir.”*¹⁰⁴

3)Gayb'a Kulluk

Mevlânâ'nın Mesnevî'deki kulluk anlayışında çok önemli bir yer tutan nokta da; gabya iman, gayba ve gaybta kulluktur. Bu konu, Kur'an'ın da üzerinde durduğu en temel husustur.¹⁰⁵ Mevlânâ, kulluğun en önemli niteliğinin gayba iman ve gayba kulluk olduğunu şöyle ifade etmektedir:

“Görünmeyene ibadet etmek, kulluk etmek güzeldir. Efendisinin huzurunda değilken de kulluğu korumak, itaatten çıkmamak pek hoş bir şeydir.

Padişahı yüzüne öven ile, padişahın yanında bulunmadığı halde ondan utanan, çekinen, onu seven bir olur mu?

Memleketin bir ucunda, hudutta bulunan bir kale muhafızı, padişahın ve padişahlık bölgesinden çok uzaklarda bulunduğu halde,

Kaleyi düşmanlardan korur, gözetir, hadsiz hesapsız mal karşılığında kaleyi onlara satmaz.

Çok uzaklarda, hududun bir ucunda, padişah yok iken orada imiş gibi ona vefa gösterir.

102 Mevlânâ, *age*, c. I, 515.

103 Mevlânâ, *age*, c. I, 184.

104 Mevlânâ, *age*, c. I, 248.

105 İlgili âyetler için bk. Abdülbâki, M. Fuâd, *Mü'cemu'l-Müfehres*, “gyb” md.

Padîşah nazarında, o uzaklardaki muhafız, huzurunda bulunanlardan ve can feda edenlerden daha iyidir.

*Padîşahın yanında bulunmadığı, çok uzaklarda olduğu halde yarım zerre kadar padişahın yapılmasını emrettiği vazifeye gösterilen bağlılık, sevgi; onun huzurunda yüzbin kat hizmet etmekten daha üstündür.*¹⁰⁶

Mevlânâ'nın kulluk anlayışına göre; kullukta gevşeklik, ihmal ve boşvermişliğe yer yoktur. O, "O halde bir işi bitirince, hemen başka işe giriş, onunla uğraş! Hep Rabbine yönel, O'na yaklaş!"¹⁰⁷ âyetinde de işaret buyrulduğu gibi, kullukta devamlı bir gayret ve sebatı öngörmektedir. Çünkü ona göre Allâh'ın rahmeti, kulun gayretine göre coşmaktadır. Bu da insanın kulluğunda devamlı bir çaba ve gayreti lüzumlu kılmaktadır:

"Peygamber Efendimiz (s.a.v.), nasıl senin başını putlara secde etmekten kurtardı ise, sen de çalış, o mübareğin manevi gücü ile gönlünü iç putuna, benliğe tapmaktan kurtar.

Din şüküründe bulunmaktan, yani seni müslüman yarattığı için Allâh'a hamd ve sena etmekten yüz çeviriyorsun; çünkü, dini babadan miras olarak bedava bulmuşsun. Cenâb-ı Hak buyurdu ki: Ben bir kulumu ağlatırsam, merhametim kabarr, coşar, o ağlayan kulum nimetime erişir.

Ben bir kulumu isteyeceği bir şeyi vermeyecek isem, o isteği ona vermem. O isteği onun hatırına, gönlüne getirmem. Fakat, bir kulumu da sıkıntıya düşürür, daraltırsam; gönlünü açar, onu ferahlandırırım.

*Merhametim, acıмам o hoş ağlayışlara bağlıdır. Bir kulum ağlayacak olursa, rahmet denizim dalgalanır, coşar, köpürür.*¹⁰⁸

4) İbadetler Kulluğu Olgunlaştırır.

Bir kul olarak Müslümanın yapmakla mükellef olduğu ibadetler, uyması istenen emir ve nehiyeler, aslında o insanın her huy ve hareketini yani kulluğunu, ahlakını güzelleştirip olgunlaştırmayı hedefler. Nitekim Kur'ân da bu gerçeği şöyle ifade etmektedir: "...Muhakkak ki namaz, insanı, ahlâk dışı davranışlardan, meşrû olmayan işlerden uzak tutar..."¹⁰⁹

Mevlânâ da bütün ibadet, emir ve nehiylere ittibayı; kulluğu ve ahlakı olgunlaştırma hedefine götüren bir araz olarak görmekte ve konuyu şöyle değerlendirmektedir:

"Bu namaz ve oruç arazlarını Allâh'a nasıl arzedeceksin?"

106 Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, 232.

107 İnşirah, 94/7-8.

108 Mevlânâ, *age*, c. I, 287.

109 Ankebût, 29/45.

Arazlar götürülemez. Mesela; kılnan namazları, tutulan oruçları dünyadan âhirete götürmek mümkün değildir. Fakat arazlar, yani namazlar, oruçlar ruhtaki, cevherdeki hastalıkları, yani kötü huyları, manevi etkileri giderirler.

Bu, o arazların yani namazın, orucun, yapılan iyiliklerin, ibadetlerin feyz eseri olarak; cevher yani ruh, manevi hastalıklardan arınır. Perhiz eden hastanın iyileşmesi gibi, iyiliğe döner.

Çalışarak gayret sarfederek araz perhizi, cevher olur. Acı, ağızda perhizle bal gibi tatlılaşır.

Aynayı cilalamak arazdır. Bu arazdan tertemiz bir ayna cevheri meydana gelir.

Öyle ise: Ben iyi işler işledim, namaz kıldım, oruç tuttum, kulluk ettim, deme. Bu arazlardan elde edileni göster, ürkmel!¹¹⁰

Sonuç

Allâh-insan ilişkisinde, insanın Rabbi karşısındaki konumu ve görevi kulluktur. Kulluk; şekli olan mesela, namaz, oruç, hac gibi bazı ibadetlere münhasır kılınıp çerçevesini daraltmak doğru değildir. Dolayısıyla, insanın Allâh karşısındaki tüm hal, tavır, düşünce, kısaca bütün hayatını kapsayan bir alana sahip olan kulluğun Kur'an'da; teslimiyet-itaat, acziyet-tezellül gibi anlamları vardır. Birçok kavram da bu iki temel anlamı ifade eder.

Tasavvuf hayatının en önemli simalarından Mevlânâ'nın Mesnevî'deki kulluk anlayışı da, Kur'an'daki kulluk çerçevesinde olmuştur. Mevlânâ'ya göre kulluğun temeli, sevgi ve nefisle mücadele olup O, kullukta gayrete ve ihlâsa büyük önem vermiş, buna karşılık şekilciliği ve riyâyı da reddetmiştir. O'na göre Kulluk; "Gerçek Varlığa" ulaşip kendini O'na teslim etmektir.

Özet

Bu makalede ilk önce Kullukla ilgili Kur'an'daki kavramların kısa analizleri yapılmıştır. Ayrıca Kullukla ilgili gerek müfessirlerin âyetleri izahları, gerekse sûflerin görüşleri değerlendirilmiş olup; kulluğun, yaygın anlayıştaki "namaz, oruç, zekat vb." gibi şekli ibadet anlayışından çok farklı ve daha geniş olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla kulluğun; insanın, Yaratıcısı karşısındaki her türlü konumu, olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İkinci olarak ise Kur'an'daki bu perspektiften, Mesnevî'sinde Mevlânâ'nın Kulluk anlayışı incelenmiştir. Mevlânâ da Kulluk çok geniş bir alanda değerlendirmiş ve aynen Kur'an'da olduğu gibi onu; "insanın, Gerçek Varlığa ulaşip kendisini O'na teslim etmesi" olarak anlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Kulluk, Mevlânâ, Mesnevî, Kavram.

110 Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, 327-328.